

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

LEGISLATIVE INITIATIVES FOR THE LEGAL REGULATION OF VOLUNTEER ACTIVITIES UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Пастух І.Д., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри публічного управління та адміністрування
Національна академія внутрішніх справ

Сербин Р.А., д.ю.н., професор
проректор
Національна академія внутрішніх справ

У статті розглянуто сучасний стан та визначено напрями удосконалення правового регулювання волонтерської діяльності в Україні в умовах воєнного стану. Наголошується, що рівень розвитку волонтерства є одним із факторів, що сприяють розвитку демократії в країні, а держава, спираючись лише на власні інституції та ресурси, без залучення найширших верств суспільства не здатна впоратися з різноманітністю проблем, що виникають у світі, особливо під час війни. Констатується, що початок 24 лютого 2022 року військової агресії проти України спричинили та виявили низку глобальних проблем та наслідків, з якими суб'єктам публічної адміністрації допомагає їх вирішувати волонтерський рух, який отримав масштаби всеукраїнського та міжнародного, що вимагає від держави належного правового регулювання волонтерської діяльності. На основі положень діючого законодавства, досягнень науки адміністративного права розглянуто положення Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності. Висловлено власні міркування стосовно розширення та уточнення термінології запропонованих напрямів надання волонтерської допомоги: щодо конкретизації та прив'язки випадків надання такої допомоги до проведення ООС, здійснення заходів відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України, що звужує сферу застосування закону; стосовно дублювання вже закріпленого напрямку надання волонтерської допомоги для подолання наслідків пожежі, стихійного лиха, катастрофи; визначений Законом напрям «надання волонтерської допомоги для відновлення і розвитку України після збройної агресії Російської Федерації проти України», суперечить принципу правової визначеності і охоплює наявні напрями волонтерської діяльності; дублювання інших положень діючого законодавства; уточнення термінології щодо забезпечення сприятливих умови для підвищення суспільного престижу волонтерської діяльності

Наголошено на прогалинах законодавчого регулювання та законопроектної роботи у цій сфері в частині легалізації волонтерських рухів, їх взаємодії з місцевими органами публічної адміністрації, організація контролю за волонтерською діяльністю, витрачанням та використанням отриманої волонтерської допомоги, запровадження об'єктивного оцінювання якості надання волонтерської допомоги та інші.

Ключові слова: волонтерська діяльність, волонтер, волонтерська допомога, напрямів надання волонтерської допомоги, волонтерський рух.

The article examines the current state and identifies directions for improving the legal regulation of volunteering in Ukraine under martial law. It is emphasized that the level of development of volunteerism is one of the factors contributing to the development of democracy in the country, and the state, relying only on its own institutions and resources, without involving the widest sections of society, is not able to cope with the variety of problems that arise in the world, especially during war. It is noted that the beginning of the military aggression against Ukraine on February 24, 2022 caused and revealed a number of global problems and consequences, with which the subjects of public administration are helped to solve them by the volunteer movement, which has acquired the scale of all-Ukrainian and international, which requires the state to properly regulate volunteer activities. On the basis of the provisions of the current legislation, the achievements of the science of administrative law, the provisions of the Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine "On Volunteering" regarding the support of volunteering were considered. Their own considerations were expressed regarding the expansion and clarification of the terminology of the proposed directions of providing volunteer assistance: regarding the specification and linking of the cases of providing such assistance to the implementation of the OOS, the implementation of measures to repel and contain the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which narrows the scope of the law; regarding the duplication of the already established direction of providing volunteer assistance to overcome the consequences of a fire, natural disaster, or disaster; the direction defined by the Law "providing volunteer assistance for the recovery and development of Ukraine after the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine" contradicts the principle of legal certainty and covers the existing directions of volunteer activity; duplication of other provisions of the current legislation; clarification of terminology regarding the provision of favorable conditions for increasing the social prestige of volunteering

Emphasis is placed on the gaps in legislative regulation and legislative work in this area in terms of the legalization of volunteer movements, their interaction with local bodies of public administration, organization of control over volunteer activities, spending and use of received volunteer assistance, introduction of objective assessment of the quality of volunteer assistance, and others.

Key words: volunteer activity, volunteer, volunteer assistance, areas of volunteer assistance, volunteer organization.

Постановка проблеми. Початок військової агресії проти України, введення на її території 24 лютого 2022 року воєнного стану, повномасштабна війна спричинили людські жертви, великі матеріальні збитки, у тому числі пошкодження житла громадян, критичної інфраструктури, логістичні проблеми, брак матеріально-технічного забезпечення військових, а також сил територіальної оборони, появу внутрішньо переміщених осіб. Державні органи та органи місцевого самоврядування не спроможні їх вирішити у повному обсязі, що спричинило появу більш потужного волонтерського руху з новими напрямками діяльності – надання медичної чи психологічної допомоги, допомоги з дітьми, домашніми тваринами, фінансо-

вої, логістичної та іншої допомоги, пошук житла як для переміщених в Україні, так і за кордоном тощо. Оскільки сфера волонтерської діяльності перебуває у сфері законодавчого регулювання, виникла нагальна потреба у реагуванні на зміни, що відбулися стосовно надання волонтерської допомоги, захисту волонтерів, підтримки з боку публічної адміністрації. Реакцією на такі зміни стала поява Проекту Закону «Про внесення змін до Закону України, „Про волонтерську діяльність” щодо підтримки волонтерської діяльності» № 7363 від 10.05.2022, розробленого з метою сприяння розвитку волонтерського руху в Україні. Не зменшуючи вагомості та необхідності цього документу, слід констатувати, що деякі його положення

потребують удосконалення, інші потребують додаткового регулювання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Варто наголосити, що питанням благодійної діяльності взагалі та волонтерської діяльності зокрема приділялася певна увага в правовій науці у працях О. Акімова, В. Бочарова, В. Воронова, Б. Вульфова, В. Вашкович, О. Главник, Т. Дружченко, Н. Івченко, Р. Ларсен, В. Петрович, Ю. Поліщук, Н. Романова, Р. Сербина, К. Сидоренка та інших. Однак вказані наукові праці окреслену проблематику висвітлюють в аспекті розгляду більш змістовних питань, і, як правило, не враховують особливості здійснення розглядуваної діяльності в умовах воєнного стану.

Мета статті – розглянути сучасний стан та визначити напрями удосконалення правового регулювання волонтерської діяльності в умовах воєнного стану з урахуванням останніх змін до діючого законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні становлення та розвиток громадянського суспільства в нашій державі тісно пов'язані з активізацією громадянських інститутів які володіють ресурсом, який відсутній у публічно-владних та комерційних суб'єктів. Таким ресурсом є волонтерська діяльність. Волонтерська діяльність – у різних її проявах – особливо в сучасних умовах є невід'ємною ознакою часу. Різноманітні соціальні проекти, стихійні лиха і гуманітарні проблеми, що постійно виникають останнім часом, ціла низка факторів, пов'язаних з розвитком економіки країни в цілому, – все це робить волонтерську діяльність дуже затребуваною. Щодня нам доводиться стикатися з безліччю проблем, деякі з них ми можемо вирішити самі, а в деяких потрібна допомога. Людина надає і отримує допомогу щодня, чи то підтримка відчувається, чи просто схвалення. Особливо вона потрібна тим, хто перебуває у скрутній життєвій ситуації.

Мотивом для волонтерів є прагнення брати участь у вирішенні тієї чи іншої суспільно значимої проблеми. Саме вільне волевиявлення можна назвати головним чинником, що є основою розвитку громадянського суспільства. Тому цей сектор людської життєдіяльності націлений насамперед всього на вирішення соціальних проблем силами самих людей, об'єднаними спільними інтересами та цілями. Тому роль волонтерської діяльності у розвитку громадянського суспільства та соціальної економіки, зокрема в розвитку соціальних інновацій, на які нині покладаються великі надії у справі подолання кризових явищ та подальшому поступальному розвитку країни важко переоцінити.

Таким чином, волонтерська діяльність має громадський характер. Як слушно зауважує В.В. Вашкович у розумінні поняття «волонтерська діяльність» законодавець не в повній мірі врахував фактор громадського охоплення, що є важливою та необхідною ознакою для дефінітивного його визначення, та запропонувала таку діяльність визначати як «добровільну, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що реалізується у сфері громадянського суспільства, здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги» [1, с. 5].

Досвід волонтерської діяльності показує благодійну спрямованість роботи. Прагнення допомогти – одна з базових людських відмінностей. Можливість та вміння бути корисним, виявляючи свої професійні якості, часом перетинаються з кар'єрними інтересами. У результаті волонтерський рух, ґрунтуючись на високих і шляхетних цілях, на рівні суспільства сьогодні виглядає як певний тренд. Волонтери приходять на допомогу постраждалим у військових діях, землетрусах, пожежах та повенях, надають допомогу інвалідам і літнім людям тощо, про них все частіше повідомляють у засобах масової інформації.

Волонтерська діяльність – це потужний громадський рух, що має свої організації в усіх країнах світу, який давно

вже переріс національні кордони і сферу застосування волонтерської праці, причому праця добровольців з кожним роком стає все більш значущим ресурсом розвитку світової економіки [2, 139]. Рівень розвитку волонтерства є одним із важливих показників самостійної залученості людей до вирішення суспільних проблем, а також одним із факторів, що сприяють розвитку демократії в країні. Світова практика свідчить, що держава, спираючись лише на власні, створені виключно ним самим публічні інституції, без залучення найширших верств суспільства не здатне впоратися з різноманітністю проблем, що виникають у світі.

Волонтерський рух, як свідчить досвід європейських країн, розвивається в рамках так званого третього сектора. Уряди багатьох країн використовують ресурс волонтерства, фінансуючи його проекти, в реалізації державних програм щодо підтримки молоді, у вирішенні суспільних проблем. Координатором для участі в міжнародних волонтерських програмах виступає Європейська волонтерська служба ЕУ8, яка обирає проект, відправляє і приймає організації, допомагає оформити всі необхідні документи для участі в програмі та відкриття віз [3]. Залучення до волонтерської діяльності не має релігійних, расових, вікових і навіть політичних кордонів. Численні транснаціональні платформи та мережі добровольчих некомерційних організацій залучають до своїх проектів і програм понад сотні мільйонів людей щорічно [4, 92].

Як будь-яке явище, що набуває масового характеру та поширення, волонтерський рух поставлено на законодавчу базу. Нормативно-правові акти з цього питання приймалися спочатку в окремих державах, а згодом – і на міжнародному рівні. Найбільш показовою є позиція Генеральної Асамблеї ООН, яка беручи до уваги рекомендації Економічної і Соціальної Ради, подані в резолюції 1997/44 від 22 липня 1997 р. на 52 сесії прийняла наступні рішення щодо поширення волонтерського руху:

- закликати уряди держав, а також волонтерські організації, громадські, урядові та неурядові організації до співпраці;
- намітити шляхи поліпшення роботи, співпраці та популяризації діяльності;
- об'єднаний організації волонтерів розробити програму роботи [5].

Резолюція 55/57 Генеральної Асамблеї ООН від 24 вересня 2002 року урядам усіх країн наполегливо рекомендує надавати системне сприяння розвитку волонтерської діяльності.

У волонтерській діяльності зацікавлена і держава, і суспільство загалом, що виражається у житті відповідних заходів підтримки волонтерства.

Відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні, урегульовані низкою нормативно-правових актів, основним із яких є Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року № 3236-VI [6]. Волонтерську діяльність визначено як форма благодійництва, добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом виконання робіт, надання послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами (волонтерська допомога).

З часу прийняття цього Закону вже було прийнято вісім законів України про внесення змін та доповнень до нього. Нажаль, неодноразовими були випадки реагування законодавця на вирішення проблем у цій сфері ніж на попередження їх виникнення. Так, лише у 2015 році було розширено напрями здійснення волонтерської діяльності у зоні проведення операції, здійснення заходів протидії збройній агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, проте не враховано, що через невеликий проміжок часу антитерористична операція перейшла у форму операції об'єднаних сил. Згодом було

встановлено обов'язок виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі або інвалідності волонтера отриманого в у цій зоні тощо.

Наразі виникла нова велика проблема в Україні, що спричинила різку активізацію волонтерського руху і, як наслідок, викрила нові вади та прогалини у правовому регулюванні волонтерської діяльності. 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України № 64/2022 було введено воєнний стан спочатку строком на 30 діб, згодом цей термін неодноразово продовжувався і триває й донині. Нагальної потреби, важливості та розширення набули такі напрямки волонтерства як: матеріально-технічна допомога військовослужбовцям, силам територіальної оборони, пошук та придбання ліків, гуманітарна допомога, їх доставка на території проведення військових дій та визволені населенні пункти, безкоштовне поселення цих внутрішньо переміщених осіб через втрату житла, його відновлення, ремонт, встановлення шибок тощо. Як свідчать дослідження, майже кожен другий українець бере або брав участь у волонтерській допомозі, не згадуючи про допомогу більшості країн світу у цій діяльності. В Україні волонтерський рух набрав небачуваного раніше рівня. Війна внесла значні корективи у процеси волонтерської діяльності, що, нажаль, знову потребують відповідного реагування з боку законодавця постфактум.

Як відзначають фахівці, серед основних ще станом на 2020 рік були наступні.

- брак фінансової підтримки провадження волонтерської діяльності з боку держави – у Бюджетному кодексі України відсутні положення щодо підтримки громадських ініціатив у сфері волонтерства і, як наслідок, у державному та місцевих бюджетах відсутні видатки на цю сферу;

- відсутність державної цільової програми сприяння розвитку волонтерської діяльності;

- наявність вікових обмежень щодо осіб, які здійснюють волонтерську діяльність, та низький рівень залученості дітей до її здійснення;

- відсутність державної підтримки осіб, які займаються волонтерською діяльністю у вигляді компенсації добоових витрат волонтерів (які залучаються органами місцевого самоврядування) і витрат на проїзд до місця здійснення волонтерської діяльності;

- дуже низький рівень залучення українських і міжнародних волонтерів до роботи з органами виконавчої влади і місцевого самоврядування тощо. Основна причина, на думку експертів з реформ, це відсутність ефективного механізму взаємодії між волонтерами та публічними службовцями [7].

З метою забезпечення подолання цих та інших викликів в умовах збройної агресії проти України народними депутатами було розроблено Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України „Про волонтерську діяльність” щодо підтримки волонтерської діяльності» № 7363 від 10.05.2022 [8]. Основними позиціями даного законопроекту стали наступні: розширення напрямів волонтерської діяльності в умовах війни з метою подолання наслідків військової агресії Російської Федерації проти України; визначення форм державної підтримки волонтерської діяльності у вигляді: а) надання правової, фінансової, організаційної, методичної, інформаційної допомоги волонтерам, профільним організаціям та установам; б) розробки та імплементації загальнодержавних цільових програм з підтримки розвитку волонтерства та підвищення кваліфікації волонтерів та інші; підвищення кваліфікації волонтерів; поширення виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі або інвалідності на волонтерів, що здійснюють діяльність з протидії збройній агресії Російської Федерації на всій території України та окремих її місцевостях. «Очевидно, що зараз одним із викликів для волонтерського руху є необхідність

забезпечити хоча б відносно фізичну безпеку для волонтерів. Однак майже кожен день у стрічці новин ми читаємо історії волонтерів, які під обстрілами, ризикуючи власним життям та здоров'ям, доставляють гуманітарні вантажі людям, які потребують їжі, води, медикаментів та не мають змоги самостійно забезпечити себе усім необхідним. На жаль, багато із волонтерів гинуть, зазнають каліцтв та травм під час виконання своєї місії. Тож вищезазначена норма в законі сприятиме соціальному захисту волонтерів та їхніх сімей» [8]. 15 серпня 2022 року цей законопроект було прийнято (далі – Закон) [9].

Щодо цієї законодавчої ініціативи було висловлено багато фахових та слушних пропозицій та зауважень з боку комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнародних відносин, комітету з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів, головного юридичного управління апарату Верховної Ради України, центральних органів виконавчої влади, інших установ та організацій [8]. Невелику частину зауважень фахівців було враховано. Водночас з приводу прийнятого Закону хотілось би висловити й власні міркування.

Перш за все, та що хотілось звернути увагу – розширення напрямів надання волонтерської допомоги. *По-перше*, «надання громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, операції Об'єднаних сил, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біденням, внутрішньо переміщеним особам». Вважаємо, що конкретизація та прив'язка до випадків надання такої допомоги у вигляді проведення ООС, здійснення заходів відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України є зайвими, оскільки звужують сферу застосування закону, не є універсальними і не передбачають можливої зміну країни агресора, назви спеціальної операції тощо. У цьому зв'язку, пропонуємо виключити слова «Російської Федерації» із норми статті для того щоб, надання волонтерської допомоги можливо було здійснювати незалежно від того, хто є країною-агресором. Таке саме обґрунтування можна застосувати й до іншого напрямку – «надання волонтерської допомоги Збройними Силами України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного стану чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, операції Об'єднаних сил, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України», у якому подібні уточненнями також вважаємо зайвими. *По-друге*, стосовно такого напрямку як «надання волонтерської допомоги для подолання наслідків пожежі, стихійного лиха, катастрофи, бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації» слід зауважити, що він дублює вже діючі положення Закону. Пропонується прибрати словосполучення «пожежі, стихійного лиха, катастрофи» оскільки ці підстави вже передбачені абз. 7 ч. 3 ст. 1 Закону у вигляді «наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру». *По-третє*, вважаємо, що визначений Законом напрям «надання волонтерської допомоги для відновлення і розвитку України після збройної агресії Російської Федерації проти України», містить словосполучення «відновлення і розвитку України», що суперечить принципу правової визначеності і охоплює попередні напрями

волонтерської діяльності. Тому пропонується уточнити таку допомогу направляти на відновлення критичної інфраструктури (відповідно до положень Закону України «Про критичну інфраструктуру»), прибравши словосполучення «Російської Федерації проти України». По-четверте, такий напрям як «надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України» доцільно виключити оскільки повторює положення попередніх напрямів волонтерства як надання допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації».

Крім цього, вважаємо, що деякі положення Закону потребують уточнення термінології. Зокрема, ними встановлено, що «органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні забезпечити сприятливі умови для здійснення волонтерської діяльності, підвищення її суспільного престижу...». Вважаємо, що більш вдалими у цьому контексті є термін «соціальний престиж», який є більш сталим та доречним. Його визначення міститься в енциклопедичних словниках. Це «визнання особливої соціальної значущості та цінності того чи іншого явища, яке відбувається на підставі співвіднесення його із системою норм та цінностей, характерної для даної соціальної спільноти. Високо оцінюване явище наділяється особливою привабливістю, бажаністю та є збудником певних почуттів, намірів та дій людей, серед яких: прагнення до визнання, схвалення наявного соціального статусу, а також ідентифікація з певною соціальною спільнотою. Престиж виявляється в престижності тих чи інших об'єктів. Престижність є регулятором соціальної поведінки та впливає на рішення суб'єктів тієї чи іншої групи спільноти, призводить до наділення його особливою привабливістю, бажаністю» [10].

На жаль, розглядуваним Законом не охоплені були й інші не менш важливі напрями правового регулювання

волонтерської діяльності в Україні: легалізації волонтерських утворень, гарантії поєднання волонтерської діяльності з основним місцем роботи, взаємодії волонтерських організацій з місцевими органами публічної адміністрації, організація контролю за волонтерською діяльністю, витрачанням та використанням отриманої волонтерської допомоги, запровадження об'єктивного оцінювання якості надання волонтерської допомоги, стимулювання волонтерських рухів, регламентації конкурсних процедур серед волонтерських організацій тощо.

Висновки. Сьогодні органи державної влади та органи місцевого самоврядування, спираючись лише на власні організаційні утворення та матеріальні ресурси, не здатні самостійно впоратися з різноманітністю тих проблем, що виникають у зв'язку із військовою агресією проти України, без залучення найширших верств населення, у тому числі сформованого у вигляді волонтерських рухів. Намагання законотворців урегулювати нові суспільні відносини, викликані потребами сьогодення, у вигляді прийнятого Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності» безумовне сприятиме позитивним зрушенням у цій сфері, але лише частково.

Закон України «Про волонтерську діяльність» потребує доопрацювання в частині визначення нових напрямів надання волонтерської допомоги, забезпечення сприятливих умов для її здійснення, підвищення її соціального престижу, підтримки та заохочення діяльності волонтерів в Україні, а також додаткового правового врегулювання стосовно легалізації волонтерських рухів, їх взаємодії з місцевими органами публічної адміністрації, організація контролю за волонтерською діяльністю, витрачанням та використанням отриманої волонтерської допомоги, запровадження об'єктивного оцінювання якості надання волонтерської допомоги та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашкович В.В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07 Ужгород. 2018. 19 с.
2. Лях Т. Л., Безпалько О. В., Заверіко Н. В., Зверева І. Д., Зімовець Н.В. Волонтерство. Порадник для організатора волонтерського руху. Київ, 2001. 552 с.
3. Европейская волонтерская служба EVS. URL: http://ec.europa.eu.youth/archive/program/sos/vh_ evs_en.html (дата звернення 24.10.2015).
4. Дутчак М. В. Спорт для всіх у світовому контексті. Київ, 2007. 112 с.
5. Вайнола Р. Х., Капська А. И., Комарова Н. М. та ін. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. Київ, 2002. 467 с.
6. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>
7. Кахнова М. Підтримати небайдужих: як допомогти розвитку волонтерського руху. URL: <https://mind.ua/openmind/20241526-pidtrimati-nebajduzhih-yak-dopomogti-rozvitku-volonterskogo-ruhu>
8. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності» № 7363 від 10.05.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39572>
9. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності : Закон України від 15.08.2022 № 2519-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20>
10. Социологическая энциклопедия / под ред. Г. Ю. Семигина, В. И. Иванова. М. : Мысль, 2003. 695 с.